

Andrzej Kowalczyk

Zasoby przyrodnicze jako atrakcje kulturowe: przykłady z wyspy Lanzarote (Hiszpania)

Turystyka Kulturowa nr 5, 35-57

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Andrzej Kowalczyk

Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Uniwersytet Warszawski

Zasoby przyrodnicze jako atrakcje kulturowe: przykłady z wyspy Lanzarote (Hiszpania)

Słowa kluczowe: zasoby przyrodnicze, atrakcje kulturowe, fenomenologia, Lanzarote, César Manrique

Streszczenie:

Zgodnie z holistycznym podejściem do otaczającej człowieka rzeczywistości, przyroda i kultura stanowią continuum. Podejście takie jest bliskie zarówno fenomenologii, jak i koncepcji turystyki zrównoważonej. Jednym z najlepszych przykładów obszaru, który od kilku dekad rozwija się zgodnie z założeniami rozwoju zrównoważonego, jest Lanzarote na Wyspach Kanaryjskich (Hiszpania). Wśród osób, które nie dopuściły do rozwoju na wyspie turystyki masowej był César Manrique. Po powrocie w 1968 roku ze Stanów Zjednoczonych zorganizował on grupę intelektualistów, którzy rozpoczęli kampanię na rzecz zachowania wyjątkowego, wulkanicznego, krajobrazu wyspy. Od połowy lat 60. do swojej śmierci (w 1992 roku) César Manrique, będąc architektem, przygotował szereg projektów, które obecnie są głównymi atrakcjami turystycznymi na Lanzarote. Jednym z jego projektów jest zespół jaskiń lawowych Jameos del Agua. Projektując Jameos del Agua, podobnie, jak i inne obiekty (punkt widokowy Mirador del Rio, restaurację „El Diablo” w Montañas de Fuego, Jardín de Cactus w Guatiza itp.) César Manrique – który był twórcą oryginalnej ideologii estetycznej mającej za podstawę filozofię sztuka-przyroda/przyroda-sztuka – wprowadził w życie swoje idee. Dzięki temu Jameos del Agua jest nie tylko jednym z ważniejszych miejsc na Lanzarote odwiedzanych przez turystów, ale także bardzo dobrym przykładem uwzględnienia w architekturze i planowaniu zagospodarowania turystycznego continuum przyroda-kultura.

Wprowadzenie

Słusznie, czy niesłusznie, ale często określenia „przyroda” (symbolizująca „naturę”) oraz „kultura” (symbolizująca „człowieka”) są traktowane jako przeciwieństwo.¹ Podejście takie można spotkać w nauce („nauki przyrodnicze” *versus* „nauki humanistyczne”) oraz w życiu codziennym (czego przykładem mogą być w administracji państwowej osobne resorty zajmujące się dziedzictwem przyrodniczym oraz dziedzictwem kulturowym). Również w dziedzinach wiedzy zajmujących się turystyką jest przyjmowany podział na „zasoby przyrodnicze” i „zasoby kulturowe”, „walory przyrodnicze” i „walory kulturowe”, „atrakcje przyrodnicze” i „atrakcje kulturowe” itp., a w konsekwencji podział na turystykę kulturową i turystykę przyrodniczą („nie-kulturową”). W Polsce podejście takie, chociaż w badaniach nad turystyką jest często stosowane, nie ma jednak zbyt długich tradycji. W niektórych kręgach jest używane określenie „krajoznawstwo”, które jeszcze niedawno było powszechnie stosowane zamiast terminu „turystyka”. Już sam zwrot „krajoznawstwo” sugeruje, że jego przedmiotem jest całościowe poznawanie miejsc i obszarów, a nie ich wybranych atrybutów (przyrodniczych bądź kulturowych). Na zakończenie tych rozważań należy wspomnieć, że całościowe traktowanie wszystkiego co składa się na zjawisko społeczne nazywane turystyką (łącznie z jej przyczynami i następstwami) jest podstawą koncepcji turystyki zrównoważonej, która coraz częściej ma swoich zwolenników nie tylko

¹ Przeciwwstawianie sobie „przyrody” i „kultury” nie występuje w wielu systemach filozoficznych – m.in. w filozofiach Wschodu (przede wszystkim w buddyźmie, konfucjaniźmie a zwłaszcza w taoizmie).

wśród naukowców i działaczy turystycznych, ale także wśród samych turystów. Również instytucje publiczne zajmujące się statutowo turystyką i rekreacją (administracja publiczna, organizacje pozarządowe itp.) – w tym także międzynarodowe – coraz częściej w swojej działalności nawiązują do idei turystyki zrównoważonej. Tak więc przedstawiona na wstępie dychotomia „przyroda”–„kultura” wydaje się mieć coraz mniej zwolenników.

Przyjmując jednak, że „zasoby przyrodnicze” mogą być spostrzegane jako „atrakcje przyrodnicze”, a z „zasobami kulturowymi” są związane „atrakcje kulturowe”, tytuł przedstawianego poniżej tekstu może wydawać się nielogiczny, czy nawet błędny. Jednak, co wydaje się być paradoksem, zasoby przyrodnicze można jednak uznać jako atrakcję kulturową i to z kilku powodów, o których będzie mowa w dalszej części tekstu.

W prezentowanym artykule zasygnalizowane w tytule zagadnienie postanowiono szerzej przedstawić na przykładzie hiszpańskiej wyspy Lanzarote (Wyspy Kanaryjskie), której środowisko geograficzne posiada cechy interesujące dla bardzo różnych kategorii turystów. Zarówno tych, którzy przybywają na nią w poszukiwaniu „3S” (*sun, sea, sand*), tych, którzy interesują się przyrodą i związanymi z nią procesami, jak i tych którzy uprawiają formy turystyki uznawane za turystykę kulturową. W przypadku Lanzarote nie tylko wszystkie wymienione kategorie turystów mogą być usatysfakcjonowane, ale bardzo często w niektórych sytuacjach ten sam turysta jednocześnie obcuje z takimi elementami środowiska geograficznego, które są powszechnie traktowane jako atrybuty środowiska przyrodniczego, jak również z takimi elementami, które uznaje się za część środowiska kulturowego. Jest tak dlatego, że niektóre zasoby przyrodnicze Lanzarote, poprzez odpowiednie zagospodarowanie turystyczne, zostały przekształcone w atrakcje kulturowe, nie tracąc jednak wiele ze swojej atrakcyjności dla osób zainteresowanych przyrodą.

1. Przejście od „zasobów przyrodniczych” do „atrakcji kulturowych”. Założenia teoretyczne

1.1. Próba usystematyzowania pojęć „zasoby”, „walory” i „atrakcje” turystyczne²

W literaturze przedmiotu występują określenia „zasoby”, „walory” oraz „atrakcje” turystyczne, które niekiedy są traktowane rozdzielnie, a niekiedy zamiennie. Autor prezentowanego tekstu stoi jednak na stanowisku, iż pojęcia te powinny być traktowane rozłącznie. Zasoby turystyczne mogą być rozumiane jako występujące obiektywnie atrybuty środowiska przyrodniczego i społecznego (walory potencjalne), które dopiero po dokonaniu przez turystę odpowiedniej oceny (poprzez proces percepcji) mogą stać się faktycznymi walorami turystycznymi. Oznacza to, że niektóre zasoby nie muszą być spostrzegane przez niektórych turystów jako walory. Tym samym pojęcie „zasoby turystyczne” należy traktować jako termin dotyczący zjawisk obiektywnie istniejących, podczas gdy „walory turystyczne” są kategorią subiektywną [Kowalczyk 2000, s. 34, przypis 1]. Inaczej mówiąc, zasobami turystycznymi są wszystkie cechy środowiska przyrodniczego i krajobrazu kulturowego (w jego wymiarze materialnym i niematerialnym), które mogą zainteresować potencjalnych turystów. Oznacza to, iż zasoby turystyczne mogą stać się walorami turystycznymi dopiero po nadaniu im odpowiedniego znaczenia.

Czym więc są walory turystyczne? Prowadząc rozważania na temat walorów turystycznych należy zdawać sobie sprawę z faktu, iż są one nie tylko subiektywnie spostrzegane, ale mają względny charakter i to czy można je uznać za walory, czy też pozostają zasobami, wynika z kontekstu, w jakim się one znajduje. Nawiązując do poglądów M. Merleau-Ponty’ego [2001, s. 22] należy przyjąć, że dany przedmiot (jeszcze będący

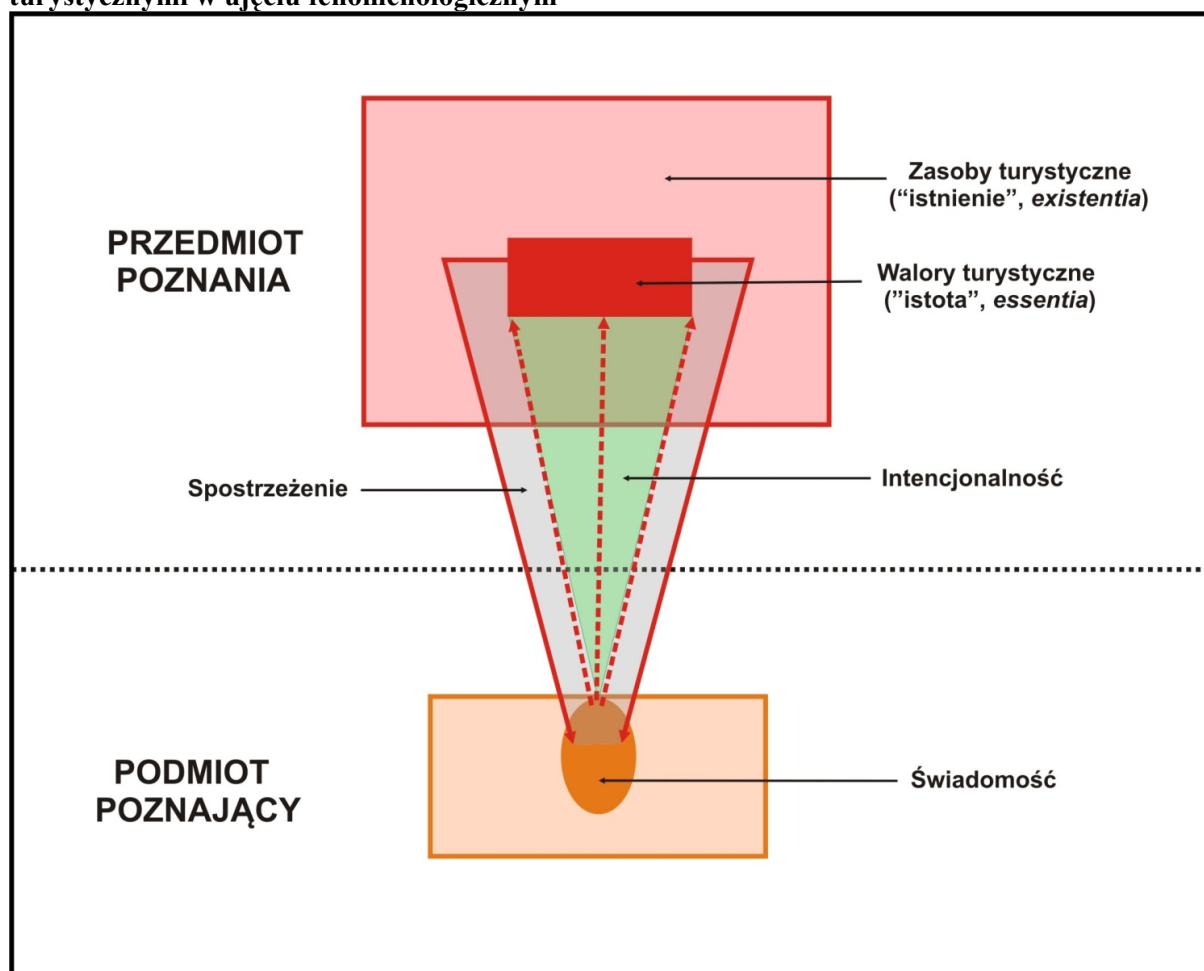
---

² Autor prezentowanego artykułu dopuszcza, że dla niektórych czytelników przytoczone w tytule rozdziału określenia oznaczają to samo.

„zasobem”) staje się walorem tylko wtedy, gdy wyróżnia się (czy raczej „jest wyróżniany”) spośród swojego otoczenia (czyli innych zasobów). W tym miejscu pojawia się pytanie, co sprawia, iż niektóre zasoby na tyle się wyróżniają, iż zaczynają być traktowane jako walory? Czy mają one specyficzne cechy? Otóż nie, zgodnie z podejściem fenomenologicznym na spostrzeganie zasobów jako walorów mają wpływ nie tylko ich własności oraz cechy podmiotu spostrzegającego, ale przede wszystkim przebieg aktu percepcyjnego. Tak więc za walory turystyczne należy uznać te zasoby turystyczne, które turysta spostrzega jako szczególnie wyróżniające się spośród reszty zasobów, i które mogą zaspokoić jego – odczuwane w konkretnej sytuacji – potrzeby emocjonalne [Kowalczyk 2012, 29].

Jak już wcześniej zasygnalizowano, wzajemne relacje między terminami „zasoby turystyczne” i „walory turystyczne” można dobrze wyrazić sięgając do fenomenologii. Ze schematu przedstawionego na rycinie 1 wynika, że kluczowymi pojęciami dla zrozumienia procesu percepcyjnego polegającego na przejściu od „zasobów” do „walorów” są – często stosowane w pracach autorstwa E. Husserla i M. Heideggera – terminy „spozrzeżenie”, „intencjonalność” i „świadomość”, a także, używane przez M. Merleau-Ponty’ego, określenie „percepcja”. Posługując się terminologią używaną w fenomenologii można zauważyć, że pojęcie „zasoby turystyczne” jest odpowiednikiem określenia „istnienie” (*existentia*), a „walory turystyczne” odpowiadają terminowi „istota” (*essentia*) [Kowalczyk 2012].

Ryc. 1. Schemat przedstawiający relacje między zasobami turystycznymi i walorami turystycznymi w ujęciu fenomenologicznym

Źródło: opracowanie własne

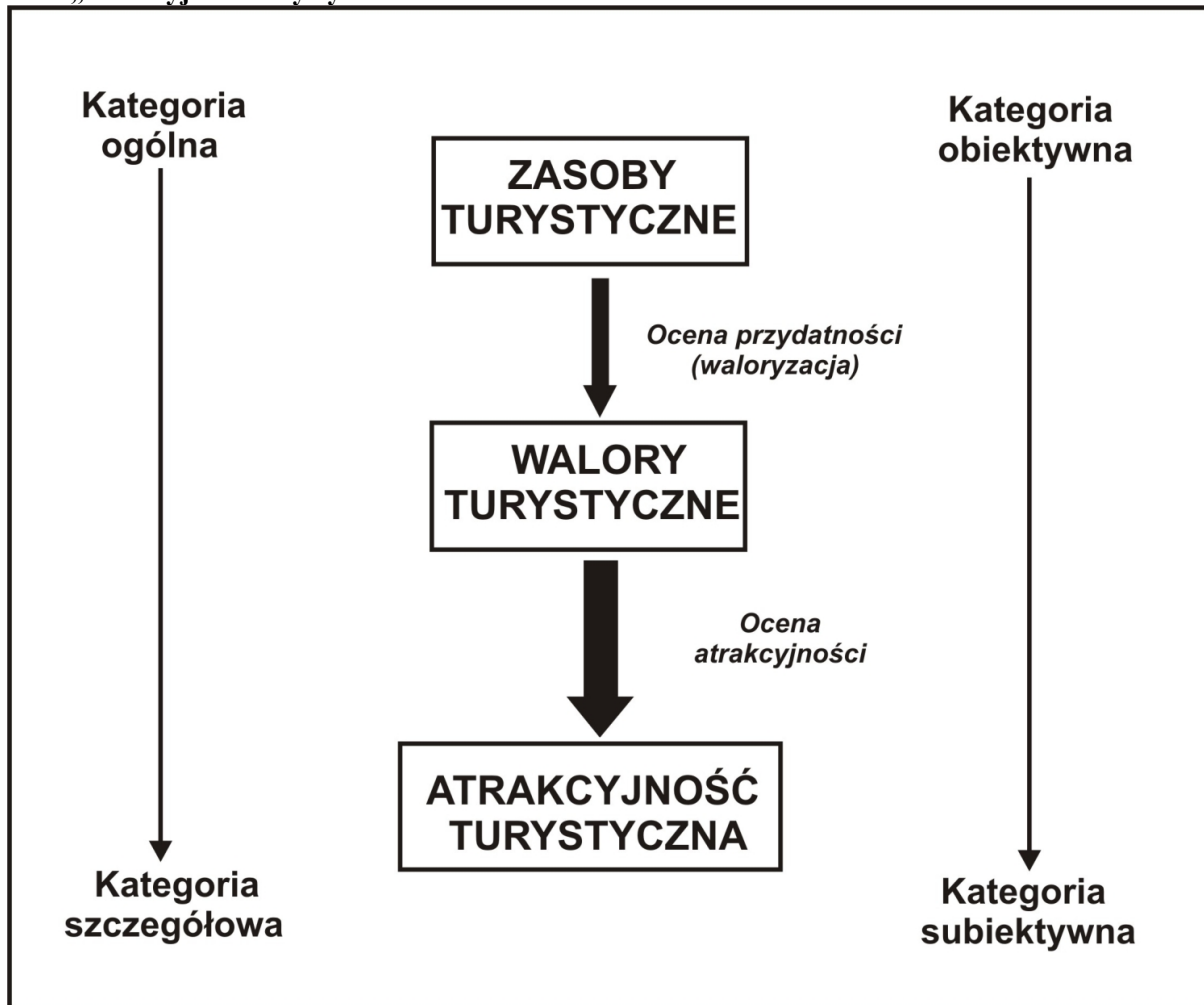
Z pojęciami „zasoby turystyczne” i „walory turystyczne” często współwystępują określenia „atrakcje turystyczne” i „atrakcyjność turystyczna”. Termin „atrakcyjność turystyczna” może odnosić się do jakiegoś obszaru, regionu, miejscowości lub konkretnego miejsca [Kurek, Mika 2007, s. 24]. Zdaniem wspomnianych autorów, o tym czy określony fragment przestrzeni jest atrakcyjny pod względem turystycznym decydują z jednej strony obiektywnie istniejące w jej obrębie warunki, a z drugiej ich subiektywny odbiór i ocena przez uczestników ruchu turystycznego. Tym samym przez atrakcyjność turystyczną można rozumieć właściwości obszaru lub miejscowości wynikające z zespołu cech środowiska przyrodniczego i środowiska kulturowego (antropogenicznego), które wzbudzają zainteresowanie i przyciągają turystów.

Z podanej wyżej definicji pośrednio wynika, iż pojęcie atrakcyjności turystycznej jest wtórne wobec określenia „zasoby turystyczne” i można je potraktować jako synonim terminu „walory turystyczne”. Można jednak uznać, że atrakcyjność turystyczna jest czymś, co wynika z przyjęcia, że dany obszar/miejscowość spełniają cechy niezbędne dla bycia walorami turystycznymi. Wówczas mamy do czynienia z następującą sekwencją: zasoby turystyczne → walory turystyczne → atrakcyjność turystyczna (rycina 2). Zgodnie z tym schematem zasoby turystyczne są kategorią obiektywną i ponieważ obejmują elementy nie mające znaczenia dla turystów, są jednocześnie kategorią ogólną. W wyniku procedur, które można nazwać waloryzacją lub oceną przydatności pod kątem turystyki³, niektóre zasoby zaczynają być traktowane jako walory turystyczne. Te z kolei, z bardzo różnych powodów [Kowalczyk 2008, ss. 51-53], zaczynają być uznawane przez potencjalnych turystów jako atrakcje. Na ogół walory turystyczne stają się atrakcjami turystycznymi wtedy, gdy informacje o nich zaczynają być poddawane przez potencjalnych turystów odpowiedniej analizie, w trakcie której uwzględniany jest kontekst, w jakim występują. Dopiero ten kontekst decyduje o tym, czy dany walor jest spostrzegany jako atrakcja, czy też nie.

Tak więc, przyjmując ten trójstopniowy schemat, dopiero atrakcyjność turystyczna sprawia, iż dany obiekt, miejscowość czy obszar, zaczynają być odwiedzane przez turystów. Na podstawie przedstawionej ryciny można jednocześnie wyciągnąć wniosek, że o ile pojęcia „zasoby turystyczne” i „walory turystyczne” można wyróżniać i interpretować na gruncie teoretycznym, to termin „atrakcyjność turystyczna” ma wydźwięk praktyczny, przez co jest bliski empirii. Przedstawiony wyżej pogląd jest częściowo zbieżny m.in. z poglądami T. Jędrysiaka, według którego *„Pojęcie „walory turystyczne” jest bardziej ogólne, obiektywne. Atrakcje turystyczne natomiast to kategoria subiektywna, albowiem ich obecność na rynku i w świadomości potencjalnego turysty wymaga odpowiednich zabiegów organizacyjnych, promocji i reklamy”* [Jędrysiak 2008, s. 15]. W podanym cytacie co prawda walory turystyczne są traktowane jako synonim pojęcia „zasoby turystyczne”, jednak T. Jędrysiak na tyle dobrze oddał główne cechy „atrakcji turystycznych”, że jego definicję można uznać za stosowaną za należyte oddającą ich charakter.

³ Może to być ocena dokonana przez planistów, czy ekspertów od tworzenia strategii rozwoju turystyki, ocena uwzględniająca opinię specjalistów w zakresie historii sztuki i architektury, jak również ocena przeprowadzona przez biura podróży, które w swoich materiałach promocyjnych w określony sposób opisują obiekty, miejsca i obszary, które są przedmiotem ich zainteresowania w kontekście ich działalności komercyjnej.

Rycina 2. Relacje zachodzące między pojęciami „zasoby turystyczne”, „walory turystyczne” oraz „atrakcyjność turystyczna”

Źródło: opracowanie własne

Na zakończenie należy stwierdzić, iż wydaje się, że istotnym elementem odróżniającym walory turystyczne od atrakcji turystycznych jest zagospodarowanie turystyczne, a więc obecność urządzeń i usług polegających na przystosowaniu przestrzeni geograficznej (środowiska geograficznego) dla potrzeb turystów.

1.2. Turystyczne zasoby i walory przyrodnicze oraz turystyczne zasoby i walory kulturowe. Rozdzielność versus jedność pojęć

Jak wspomniano na samym początku prezentowanego tekstu, pojęcia „przyroda” i „kultura” są niekiedy traktowane jako przeciwieństwo. Jednak zdaniem J. A. Chmurzyńskiego [1990] znacznie więcej przemawia za tym, aby „przyroda” i „kultura” były traktowane jako *continuum*. Ponieważ holistyczne widzenie świata jest charakterystyczne dla wielu prądów filozoficznych, trudno jednoznacznie stwierdzić, które spośród nich wywarły największy wpływ na pojawienie się poglądów, iż człowiek powinien żyć i działać z poszanowaniem przyrody i zgodnie z jej prawami. Niewątpliwie jednym z prekursorów tego rodzaju widzenia relacji człowiek-przyroda był wspomniany już J. J. Rousseau, w którego poglądach nie mniej ważny był wątek humanistyczny. Opowiadając się za życiem w możliwie bliskim kontakcie z przyrodą, J. J. Rousseau krytykował dążenia człowieka do podporządkowania sobie przyrody, uważając, że kultura (utożsamiana z rozwojem cywilizacyjnym) jest wyobcowaniem człowieka wobec natury.

Poglądy J. J. Rousseau stały się punktem wyjścia dla rozważań podejmowanych m.in. przez J. G. Fichtego, F. W. J. von Schellinga, a także R. W. Emersona i H. D. Thoreau. Ponieważ rozważania na ten temat poglądów wyżej wymienionych filozofów w kontekście turystyki można znaleźć w pracy zbiorowej pod redakcją niżej podpisanego [Kowalczyk 2010a], należy jedynie przypomnieć, iż zwłaszcza H. D. Thoreau opowiadał się za pełną harmonią między przyrodą a człowiekiem i nie traktował przyrody jako „obcej” człowiekowi.

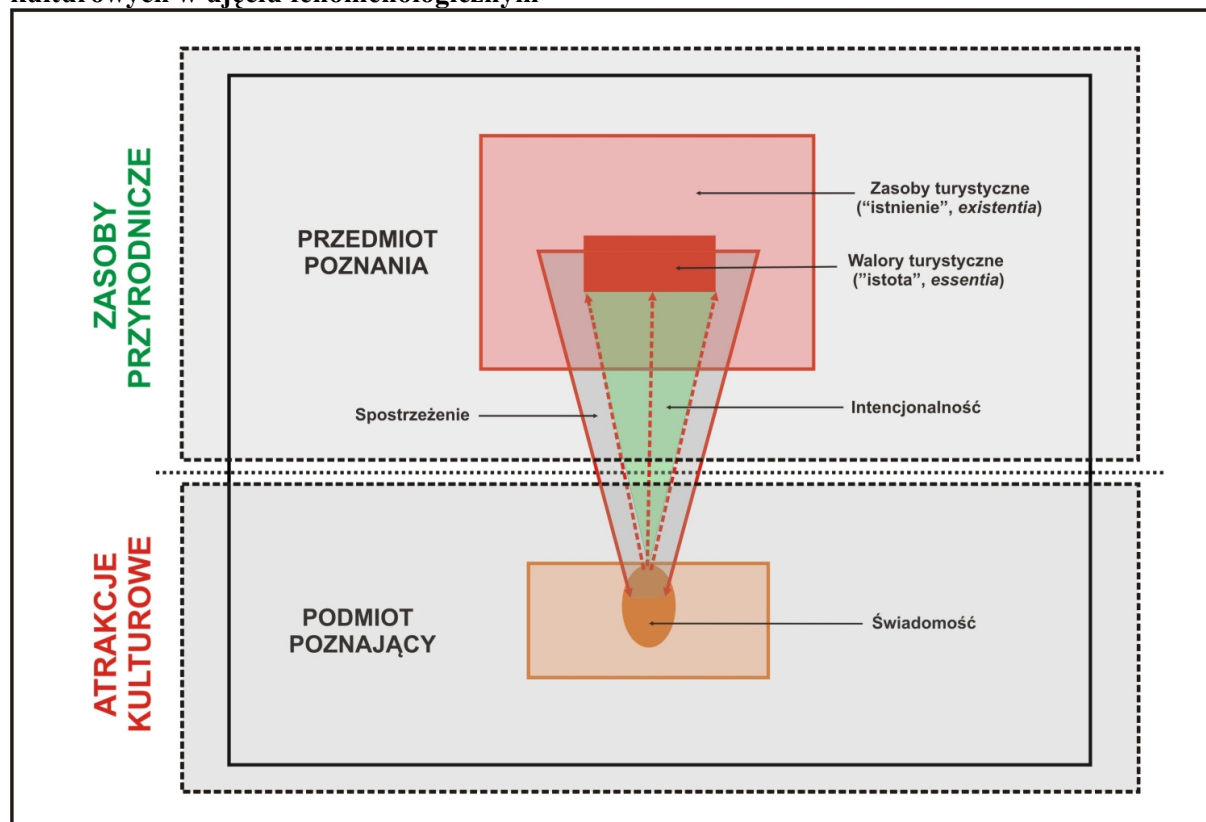
Hasła głoszone przez J. J. Rousseau znalazły również odzwierciedlenie u XIX-wiecznych anarchistów (aczkolwiek M. Bakunin krytykował J. J. Rousseau), przez których istnienie harmonii między człowiekiem a przyrodą było traktowane jako jeden z atrybutów szeroko rozumianej wolności.

Podsumowując te rozważania należy stwierdzić, że ich autorzy przyjmowali założenie, że wzajemne relacje między człowiekiem a przyrodą powinny być traktowane jako równorzędne. Pogląd taki jest szczególnie aktualny i dzisiaj, gdyż jest zgodny z koncepcją turystyki zrównoważonej.

1.3. „Zasoby przyrodnicze” jako „atrakcje kulturowe”. Ujęcie fenomenologiczne

Z tego co wyżej napisano wynika, że alternatywa „przyroda” lub „kultura” jest błędna, gdyż relacje między tymi pojęciami lepiej wyraża koniunkcja. Pogląd taki, zgodny z poglądami cytowanego wcześniej J. A. Chmurzyńskiego [1990], oznacza, iż turystyczne zasoby przyrodnicze mogą stać się turystycznymi atrakcjami kulturowymi. Przejście od zasobów przyrodniczych do atrakcji kulturowych pokazano na rycinie 3. Nawiązuje ona do schematu zamieszczonego wcześniej, na którym przedstawiono relacje między zasobami turystycznymi i walorami turystycznymi w ujęciu fenomenologicznym.

Rycina 3. Schemat przedstawiający przejście od zasobów przyrodniczych do atrakcji kulturowych w ujęciu fenomenologicznym

Źródło: opracowanie własne

Zgodnie z poglądem przedstawionym na rycinie 3, zasoby przyrodnicze (podobnie, jak walory przyrodnicze) są atrybutami przedmiotu poznania (jako „istnienie” i „istota”) i jako takie są spostrzegane. Jednak zgodnie z założeniami fenomenologii proces spostrzegania nie odbywa się „sam w sobie”. Istotną rolę dla jego przebiegu ma intencjonalność, która jest przypisana do przedmiotu poznającego (człowieka). Należy przyjąć, że dzięki niej zasoby i walory przyrodnicze mogą być spostrzegane, a następnie rejestrowane w świadomości jako atrakcje kulturowe. Stojąc na stanowisku, iż „przyroda” i „kultura” stanowią *continuum*, ujęcie takie wydaje się być w pełni uzasadnione. Tym samym podział na „atrakcje przyrodnicze” oraz „atrakcje kulturowe” należy uznać za niesłuszny, chyba, że pozostanie się przy założeniu, że „przyroda” i „kultura” pozostają wobec siebie w opozycji

2. Przejście od „zasobów przyrodniczych” do „atrakcji kulturowych”. Przykłady empiryczne

2.1. Różne wizje rozwoju turystyki na Lanzarote

Należącą do Wysp Kanaryjskich wyspę Lanzarote odwiedziło w 2012 roku 2 009 654⁴ turystów, co oznaczało nieznaczny spadek w stosunku do poprzedniego roku (2 076 070 w 2011 roku⁵) jednak wzrost w porównaniu z 2010 rokiem (1 900 908 turystów⁶). Spośród czterech największych wysp archipelagu Wysp Kanaryjskich (Teneryfa, Gran Canaria, Fuerteventura, Lanzarote), na Lanzarote w najmniejszym stopniu można zauważyć niekorzystne zmiany w środowisku geograficznym pod wpływem rozwoju turystyki. Nie wchodząc w przyczyny takiego stanu rzeczy, należy jedynie stwierdzić, że jest to w dużej mierze związane z przyjętą już w latach 80.-90. XX wieku strategią rozwoju wyspy w nawiązaniu do koncepcji rozwoju zrównoważonego.

Lanzarote różni się od innych dużych wysp należących do Wysp Kanaryjskich tym, iż w ciągu ostatnich kilkunastu lat jej udział w przyjmowaniu zagranicznych turystów odwiedzających archipelag nie uległ większym zmianom. Różni to Lanzarote zasadniczo od Teneryfy i Gran Canarii – których udział w recepcji turystów – wyraźnie maleje, jak i Fuerteventury, która z kolei jest coraz częściej odwiedzana przez turystów. Świadczyć o tym mogą następujące dane: w latach 1990-2010 udział Teneryfy i Gran Canarii w przyjmowaniu turystów zagranicznych obniżył się z 40,04% i 35,64% do 36,31% i 28,89%. W przypadku Fuerteventury dał się zauważyć wyraźny wzrost – z 7,82% do 16,58%. Natomiast udział Lanzarote w przyjmowaniu zagranicznych turystów wynosił w 1990 roku 15,68%, a w 2010 roku 17,01% (podobnie niewielki wzrost zanotowano na wyspie La Paloma – z 0,82% do 1,20%) .

Chociaż turyści przybywali na Lanzarote już wcześniej, do końca lat 60. XX wieku duża ich część dostawała się na wyspę drogą morską, co sprawiało, iż liczba osób korzystających z transportu lotniczego była stosunkowo niewielka (w 1968 roku 87 334). Dopiero podjęta w 1965 roku decyzja o zbudowaniu na Lanzarote lotniska pasażerskiego sprawiła, że w stosunkowo krótkim czasie liczba osób przybywających na wyspę drogą lotniczą znacznie wzrosła. Początkowo wzrost ten był jeszcze nieznaczny, gdyż ukończony we wrześniu 1966 roku niedaleko wsi Guacimeta (5 km na zachód o ośrodka administracyjnego wyspy - Arrecife) pas startowy (1850 m x 45 m) był zbyt krótki, aby przyjmować większe samoloty. Dopiero po przedłużeniu go do 2400 m (listopad 1969 roku) oraz oddaniu do użytku nowoczesnego terminalu (marzec 1970 rok) [Acosta Rodriguez 2007,

⁴ <http://www.datosdelanzarote.com/itemDetalles.asp?idFamilia=26&idItem=5483> (13.03.2013).

⁵ <http://www.datosdelanzarote.com/itemDetalles.asp?idFamilia=26&idItem=5349> (13.03.2013).

⁶ 2011. *Anuario estadístico de Lanzarote*, Cabildo de Lanzarote – Centro de Datos, Arrecife, 2012, 71

s. 455] na Lanzarote zaczęły lądować samoloty czarterowe z turystami korzystającymi z usług świadczonych przez biura podróży specjalizujących się w turystyce „3S”.

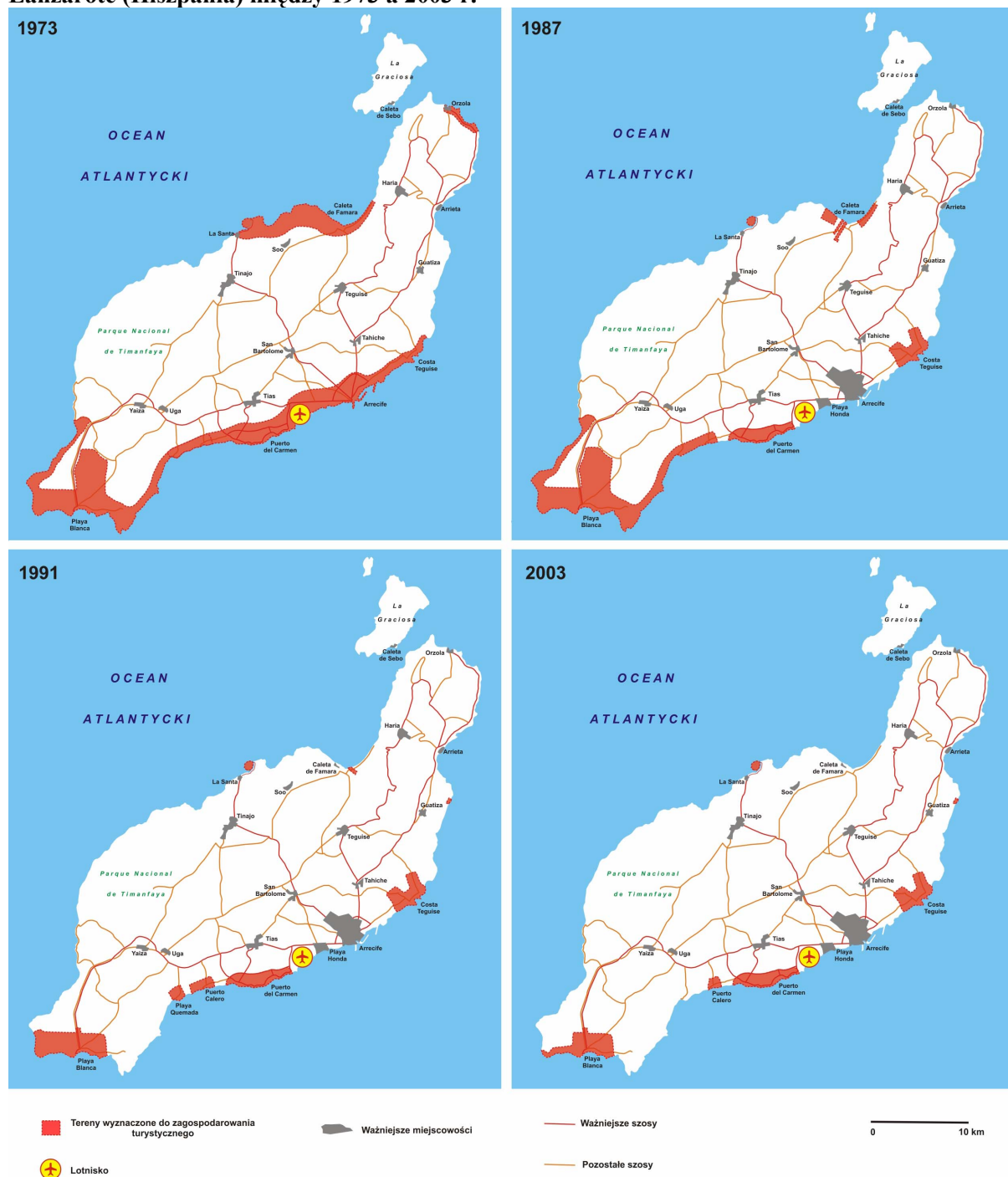
Ukończenie rozbudowy lotniska zbiegło się w czasie z powstaniem na Lanzarote pierwszego dużego hotelu *stricte* wypoczynkowego, który zaczął być budowany w 1966 roku. W 1969 roku w położonej kilka kilometrów na zachód od lotniska miejscowości Puerto del Carmen otwarto 4-gwiazdkowy hotel „Los Fariones” (344 miejsca), a w 1973 r. hotele „San Antonio” (4 gwiazdki, 662 miejsc) oraz hotele apartamentowe „El Dorado” (255 miejsc) oraz „Playa Blanca Fariones” (90 miejsc) [Betancort García, Fernández Manchado 2002, ss. 140-142]. Tym samym Puerto del Carmen zaczęło się przekształcać w pierwszy na Lanzarote nowoczesny ośrodek turystyczny. Jednak nie tylko rejon Puerto del Carmen zaczął podlegać urbanizacji turystycznej. W 1972 roku na niewielkiej wyspie w pobliżu wsi La Santa oddano do użytku wielofunkcyjne centrum turystyczno-rekreacyjne „Club La Santa”, które miało być pierwszą inwestycją turystyczną w zachodniej części wyspy.

Opisanym wyżej inwestycjom towarzyszyło opracowanie planu zagospodarowania turystycznego wyspy, według którego na Lanzarote miało powstać kilka stref turystycznych (rycina 4). Największa z nich miała obejmować ponad 2/3 długości południowego i częściowo zachodniego odcinka wybrzeża wyspy od zatoki El Golfo (na południowym zachodzie) do rejonu, gdzie obecnie jest miejscowość turystyczna Costa Teguisse (na północnym wschodzie). Głównymi centrami turystycznymi w tej części Lanzarote miały być – Playa Blanca, Puerto del Carmen, Arrecife (główne miasto i port wyspy) oraz Costa Teguisse. Znacznie mniejsza strefa zagospodarowania turystycznego miała powstać w połowie zachodniego odcinka wybrzeża, od wspomnianej już La Santa (na zachodzie) do rejonu położonego na północ od miejscowości Caleta de Famara (na północy). Ostatnia – zdecydowanie najmniejsza strefa zagospodarowania turystycznego – miała powstać na samej północy Lanzarote, na wschód od miejscowości Orzola. Łącznie te 3 strefy intensywnego użytkowania turystycznego miały zajmować 1/2 wybrzeża Lanzarote. Zgodnie z przyjętym w 1973 roku planem zagospodarowania przestrzennego tereny przeznaczone pod turystykę miały zajmować 11 649 ha, na których miało powstać 447 122 miejsc noclegowych [*Balance de las recursos contra Licencias Urbanísticas interpuestos por el Cabildo de Lanzarote (2000-2008). La defensa „activa” del Modelo de Desarrollo Turístico establecido en el PIOT 2008*, s. 2]

Chociaż już w 1978 roku zaczęły powstawać pierwsze hotele w Costa Teguisse (5-gwiazdkowy „Gran Meliá Salinas” o 591 miejscach i hotel apartamentowy „Los Molinos” o 619 miejscach), a w 1981 roku zaczął działać hotel apartamentowy „Casas del Sol” (180 miejsc) w Playa Blanca (Betancort García, Fernández Manchado 2002, 143-144), zamiar objęcia znacznej części wybrzeża Lanzarote intensywnym zagospodarowaniem turystycznym zaczął być poddawany ostrej krytyce. Przyniosło to rewizję wcześniejszych planów zagospodarowania turystycznego wyspy i w 2 połowie lat 80. zrezygnowano z zamiaru utworzenia dużej, zwartej pod względem przestrzennym, strefy turystycznej w rejonie La Santa. W rejonie tym miały powstać jedynie pojedyncze obiekty. Całkowicie zrezygnowano również z objęcia zabudową turystyczną odcinka wybrzeża na północy wyspy (na wschód od miejscowości Orzola) oraz utworzenia ciągłego pasa zabudowy wzdłuż wschodniego wybrzeża Lanzarote – od lotniska międzynarodowego, przez Arrecife, po Costa Teguisse. Tym samym jedynie południe wyspy miało zostać objęte intensywną zabudową turystyczną. Jednak już w kilka lat potem plany te zostały ponownie zmienione. Zmiany polegały na zrezygnowaniu z zamiaru objęcia infrastrukturą turystyczną zachodniego wybrzeża (poza istniejącym już ośrodkiem w La Santa) oraz na znacznym ograniczeniu rozwoju bazy turystycznej między Playa Blanca a Puerto del Carmen. Tym samym uchwalony w 1991 roku nowy plan zagospodarowania przestrzennego wyspy (PIOT) przewidywał zmniejszenie liczby miejsc noclegowych na Lanzarote aż o 250 000,

co stanowiło o 44% mniej niż w planie z 1973 roku [*Balance de las recursos contra Licencias Urbanísticas interpuestos por el Cabildo de Lanzarote (2000-2008). La defensa „activa” del Modelo de Desarrollo Turístico establecido en el PIOT 2008, s. 2*].

Rycina 4. Zmiany w koncepcjach odnoszących się do zagospodarowania turystycznego Lanzarote (Hiszpania) między 1973 a 2003 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie pracy E. Gil Páeza (2004)

Główną przyczyną daleko idącej rewizji planów zmierzających początkowo do objęcia zagospodarowaniem turystycznym aż 1/2 wybrzeża wyspy, była kampania podjęta przez ludzi i organizacje zajmujące się ochroną środowiska przyrodniczego i dziedzictwa kulturowego. Wśród nich byli Jesús Soto Morales (miejscowy przedsiębiorca, z którego inicjatywy w 1964 roku została udostępniona turystom jaskinia Cueva de los Verdes i który później

został mianowany przez władze Lanzarote odpowiedzialnym za Centros de Arte, Cultura y Turismo), José Ramírez Cerdá (w latach 1960-1974 stojący na czele władz lokalnych), Luis Morales Padrón (architekt), a przede wszystkim César Manrique. Urodzony na Lanzarote w 1919 roku César Manrique, ukończył w Madrycie malarstwo na Academia de Bellas Artes de San Fernando. Już w latach 50.-60., przebywając w Madrycie, zdobył uznanie jako oryginalny twórca. W 1964 roku wyjechał do Stanów Zjednoczonych, gdzie – mieszkając w Nowym Jorku – zetknął się z czołowymi wówczas amerykańskimi malarzami-abstrakcjonistami i rzeźbiarzami. Jego przyjacielem był m.in. Andy Warhol, którego osobowość miała duży wpływ na późniejszą twórczość César Manrique'a. W 1966 roku César Manrique wrócił ze Stanów Zjednoczonych do Hiszpanii i zamieszkał na Lanzarote. Jego powrót zbiegł się w czasie z początkami rozwoju na Lanzarote turystyki i budową pierwszych hoteli w Puerto del Carmen. Stykając się już wcześniej z negatywnym wpływem rozwoju funkcji turystycznej w kontynentalnej części Hiszpanii na środowisko przyrodnicze i kulturowe, a także kierując się po części poglądami, jakie zaczął wyznawać podczas pobytu w Stanach Zjednoczonych (gdzie zetknął się m.in. z niektórymi ideologami epoki kontrkultury), César Manrique zaczął – współpracując z wymienionymi wyżej osobami – angażować się w działania, których głównym celem miało być niedopuszczenie do degradacji środowiska przyrodniczego i kulturowego Lanzarote wskutek nadmiernego rozwoju turystyki. Poza ukończeniem kilku projektów, które obecnie można uznać za przykłady architektury ekologicznej, zaczął wspierać kampanię, aby Lanzarote została uznana przez UNESCO za rezerwat biosfery. Ponieważ jednym z warunków, aby tak się stało, było poddanie daleko idącej rewizji dotychczasowych planów zagospodarowania turystycznego wyspy, zaczęto stopniowo rezygnować rozwijania bazy noclegowej na zachodzie i północy Lanzarote, a z czasem również na jej wschodnim wybrzeżu. Działania zwolenników rozwijania na wyspie turystyki zgodnej z koncepcją turystyki zrównoważonej pozwoliły na ogłoszenie w 1993 roku Lanzarote rezerwatem biosfery. Decyzja ta sprawiła, że w następnych latach wprowadzono dalsze, co prawda już niewielkie, korekty do wcześniejszych planów zagospodarowania południowego krańca wyspy, rezygnując m.in. z rozbudowy w kierunku zachodnim miejscowości Playa Blanca.

Chociaż uznanie przez UNESCO Lanzarote za rezerwat biosfery w istotny sposób wpłynęło na rewizję planów dotyczących przyszłości wyspy, nie oznaczało, iż przestała ona być odwiedzana przez turystów. Z fragmentarycznych danych wynika, że o ile w połowie lat 90. XX wieku odwiedziło ją 1 494 050 turystów (1996 rok), to w 2002 roku już 1 867 625, a w 2012 roku 2 009 654. Rosnące zainteresowanie wyspą dobrze ilustrują dane statystyczne dotyczące liczby pasażerów zagranicznych obsłużonych na lotnisku międzynarodowym w Arrecife (tabela 1),⁷ liczby miejsc noclegowych (tabela 2), jak również wysokie wskaźniki wykorzystania miejsc w obiektach hotelarskich (tabela 3). Dowodzą one, że mimo wprowadzenia ograniczeń w planach dotyczących rozwoju turystyki na wyspie, Lanzarote pozostała celem odwiedzin turystów zagranicznych i z innych rejonów Hiszpanii (turyści krajowi stanowili w 2012 roku 14,6%).⁸

⁷ Należy odnotować, że w ostatnich latach nastąpił bardzo wyraźny wzrost liczby turystów przybywających na Lanzarote drogą morską. Jeszcze w 1997 roku wynosiła ona zaledwie 31 420, w 2002 roku przekroczyła 100 000 (137 703), a w 2012 roku doszła do 324 564

<http://www.datosdelanzarote.com/itemDetalles.asp?idFamilia=26&idItem=4244>, 24.02.2013).

⁸ W 2012 roku aż 895 383 turystów przybyło na Lanzarote z Wielkiej Brytanii (44,6%), 302 213 z Niemiec (15,0%), 292 960 z Hiszpanii (14,6%) i 174 321 z Irlandii (8,7%). Turystów z Polski było 20 959 (1,0%, 14 pozycja), co jednak oznaczało wzrost o aż 170,3% w stosunku do roku 2011 (<http://www.datosdelanzarote.com/itemDetalles.asp?idFamilia=26&idItem=5445> (24.03.2013)).

Tabela 1. Liczba pasażerów zagranicznych obsłużonych na lotnisku Aeropuerto de Lanzarote (ACE) w latach 1993-2012

Rok	Liczba pasażerów	Rok	Liczba pasażerów
1993	1 039 550	2003	1 853 085
1994	1 247 699	2004	1 770 176
1995	1 348 700	2005	1 688 223
1996	1 381 195	2006	1 682 716
1997	1 466 570	2007	1 618 335
1998	1 662 427	2008	1 587 237
1999	1 719 949	2009	1 367 483
2000	1 750 507	2010	1 461 568
2001	1 791 722	2011	1 714 766
2002	1 781 374	2012	1 696 336

Źródło: opracowano na podstawie:

<http://www.datosdelanzarote.com/itemDetalles.asp?idFamilia=26&idItem=3249> (26.08.2012).

<http://www.datosdelanzarote.com/itemDetalles.asp?idFamilia=26&idItem=2600> (25.02.2013).

Tabela 2. Liczba miejsc noclegowych w obiektach hotelarskich na Lanzarote w latach 1993-2012

Rok	Liczba miejsc	Rok	Liczba miejsc
1993	46 864	2003	64 811
1994	45 460	2004	65 867
1995	48 570	2005	65 428
1996	52 830	2006	65 293
1997	53 898	2007	69 197
1998	56 114	2008	72 507
1999	56 145	2009	73 953
2000	58 132	2010	74 324
2001	59 735	2011	74 223
2002	60 846	2012	74 156

Źródło: opracowano na podstawie

<http://www.datosdelanzarote.com/itemDetalles.asp?idFamilia=26&idItem=3249> (24.03.2013).

Tabela 3. Wykorzystanie miejsc w obiektach hotelarskich na Lanzarote w latach 1993-2012

Rok	%	Rok	%
1993	78,7	2003	79,0
1994	89,2	2004	74,5
1995	88,5	2005	75,8
1996	88,5	2006	74,5
1997	84,5	2007	74,8
1998	88,5	2008	73,0
1999	89,0	2009	65,0
2000	84,3	2010	69,4
2001	83,4	2011	77,1
2002	80,2	2012	75,4

Źródło: opracowano na podstawie

<http://www.datosdelanzarote.com/itemDetalles.asp?idFamilia=26&idItem=2547> (26.08.2012).

<http://www.datosdelanzarote.com/itemDetalles.asp?idFamilia=26&idItem=4897> (25.02.2012).

2.2. Lanzarote jako przykład praktycznego zastosowania koncepcji turystyki zrównoważonej

Kampania na rzecz uchronienia Lanzarote przed nadmiernym rozwojem funkcji turystycznej i dążenie, aby nie została ona zabudowana hotelami i innymi obiektami (jak niektóre odcinki wybrzeża na wyspach Teneryfa i Gran Canaria), nie była jedynie wynikiem energicznych działań grupy osób, które w ten sposób chciały zademonstrować swoją proekologiczne przekonania. Miała ona znacznie głębsze uzasadnienie, gdyż nawiązywała do specyfiki środowiska przyrodniczego Lanzarote. Otóż Lanzarote,

na której ostatnie wybuchy wulkanów miały miejsce zaledwie w latach 20. XIX wieku (1824 rok), jest traktowana przez geologów i biologów jako jeden z nielicznych przypadków na świecie pozwalających na prowadzenie badań nad procesem zasiedlania terenów powulkanicznych przez rośliny i zwierzęta. Jednocześnie, rzadko spotykany, niemal pustynny, krajobraz wyspy jest atrakcyjny dla turystów interesujących się geologią, a zwłaszcza wulkanizmem. Dlatego też położony w południowej części Lanzarote obszar, gdzie zjawiska wulkaniczne i procesy powulkaniczne są najlepiej widoczne (tereny te zawdzięczają swój charakter głównie erupcjom mającym miejsce w latach 1730-1736), został w 1974 roku uznany za park narodowy (Parque Nacional de Timanfaya).

Oczywiście sprowadzanie atrakcyjności geoturystycznej Lanzarote jedynie do Parque Nacional de Timanfaya byłoby zbyt dużym uproszczeniem. Do innych, chętnie odwiedzanych przez turystów miejsc należą tereny chronione: Sitio de Interés Científico de los Jameos (głównie jaskinia Jameos del Agua), Sitio de Interés Científico del Janubio, Monumento Natural de La Corona (zwłaszcza jaskinia Cueva de los Verdes), jak również Parque Natural de los Volcanes (*de facto* otulina Parque Nacional de Timanfaya) i Parque Natural del Archipiélago Chinijo (przede wszystkim leżący na Lanzarote punkt widokowy Mirador del Rio oraz wyspa La Graciosa) oraz obszary chronionego krajobrazu - Paisaje Protegido de la Geria i Paisaje Protegido de Tenegüime.

Chociaż od co najmniej początku lat 90. XX wieku rozwój turystyki na Lanzarote odbywa się zgodnie z założeniami rozwoju zrównoważonego [Inskeep, Kallanberger 1992], to jednak nie wszyscy mieszkańcy wyspy i działający na niej przedsiębiorcy chcą się pogodzić z tym stanem rzeczy. Ponieważ w 2000 roku władze regionalne Wysp Kanaryjskich postanowiły w jeszcze większym stopniu ograniczyć rozwój turystyki na Lanzarote, władze samorządowe dwóch gmin wyraziły swój sprzeciw i zaczęły wydawać pozwolenia na budowę kolejnych hoteli, apartamentowców i osiedli „drugich domów”. Oznaczało to, że w okresie 2001-2006 liczba miejsc noclegowych na wyspie miała wzrosnąć z 50 000 do 72 000. Jednak protesty przeciwników planów dalszej rozbudowy infrastruktury turystycznej na Lanzarote (głównie w 2002 roku) sprawiły, że w 2008 roku decyzją sądu anulowano 22 decyzje o zezwoleniu na budowę i wydano nakaz zburzenia wszystkich obiektów (7721 miejsc noclegowych), jakie powstały na ich podstawie [Kowalczyk 2010b, s. 123].

Jak już wcześniej wspomniano, niewątpliwie symbolem działań, w wyniku których Lanzarote już na początku lat 90. zaczęła być uznawana za wręcz modelowy przykład zastosowania w praktyce koncepcji turystyki zrównoważonej stał się César Manrique [Zamora Cabrera 2008]. Stało się tak, gdyż César Manrique nie ograniczył się jedynie do wspierania kampanii na rzecz uchronienia wyspy przed negatywnymi następstwami turystyki masowej, ale przede wszystkim dlatego, iż zaprojektował kilka obiektów, które są najczęściej odwiedzane przez turystów atrakcjami na Lanzarote. Zgodnie z wyznawaną i głoszoną przez Césara Manrique filozofią, wspólną cechą tych wszystkich projektów jest bardzo ściśle nawiązywanie do przyrody i dążenie aby dany obiekt, czy nawet element architektoniczny, komponowały się z otaczającym go krajobrazem, stając się jego częścią [Palewski 2012]. Wśród obiektów i kompozycji autorstwa Césara Manrique, jakie powstały na Lanzarote należy przede wszystkim wymienić cztery obiekty: Montañas de Fuego, Jameos del Agua, Mirador del Rio oraz Jardín de Cactus. Wszystkie one, podobnie jak Castillo de San José (zmodernizowany przez Césara Manrique XVIII-wieczny fort)⁹ oraz Cueva de los Verdes (zaprojektowany przez wspomnianego Jesús Soto Moralesa) są administrowane przez władze samorządowe Lanzarote (Centros de Arte, Cultura y Turismo).

---

⁹ Wznoszący się nad samym morzem, na leżącym w granicach Arrecife przedmieściu Puerto Naos, fort Castillo de San José od 1976 roku jest siedzibą muzeum sztuki współczesnej (Museo Internacional de Arte Contemporáneo, MIAC). Z zewnątrz posiada on nadal cechy niewielkiej twierdzy, natomiast wewnątrz zostały zaprojektowane przez Césara Manrique jako pomieszczenia wystawowe i biurowe.

Ponieważ Montañas de Fuego i Mirador del Rio, a po części również Jardín de Cactus, tylko w niewielkim stopniu nawiązują do turystyki kulturowej, gdyż są przede wszystkim odwiedzane ze względu na walory i atrakcje przyrodnicze Lanzarote, zostaną one opisane jedynie w dużym skrócie.¹⁰

Fotografia 1. Islote de Hilario (z restauracją „El Diablo”) w rejonie Parque Nacional de Timanfaya nazywanym Montañas de Fuego

Źródło: fot. Anna Kowalczyk, (marzec 2009 r.)

Najczęściej odwiedzaną (788 075 odwiedzających w 2012 roku) atrakcją turystyczną na Lanzarote jest rejon zwany Montañas de Fuego (leży on w granicach gmin Yaiza i Tinajo), który jest częścią Parque Nacional de Timanfaya. W jego najwyższej położonej części, na stożku wulkanicznym Islote de Hilario, w 1970 roku został oddany do użytku obiekt zaprojektowany przez Césara Manrique, który składa się z restauracji „El Diablo”, będącej jednocześnie punktem widokowym (zbudowanej na planie koła), baru, sklepu z pamiątkami oraz pomieszczeń biurowo-technicznych [*Official guide to the Centres of Art, Culture and Tourism of Lanzarote* 2008, s. 28]. Przy samym wejściu znajduje się odpowiednio zabezpieczony otwór w podłodze, który jest *de facto* górnym odcinkiem komina wulkanicznego. Jest on przykryty wielkim rusztem, na którym – ku uciechu turystów – pieką się, dzięki wydobywającej się z wnętrza wysokiej temperaturze, ziemniaki i kawałki mięsa. Przed wejściem do budynku jest niewielka platforma, na której są dla turystów organizowane pokazy świadczące o tym, iż już na głębokości kilku metrów poniżej gruntu temperatura

¹⁰ Innymi, odwiedzanymi przez turystów, obiektami zaprojektowanymi przez Césara Manrique, jest siedziba fundacji jego imienia (Fundación César Manrique, FCM) w miejscowości Tahíche (gmina Tegui) oraz położone w miejscowości Mozaga (gmina San Bartolomé), powstałe w 1968 roku, muzeum-pomnik poświęcone rolnikom i rolnictwu (Casa-Museo del Campesino y Monumento a la Fecundidad). Szczególnie interesująca i tłumnie odwiedzana przez turystów jest siedziba Fundación César Manrique. Obiekt, który César Manrique zaprojektował jako dom dla siebie (nazywał go „Taro de Tahíche”), zaczął powstawać w 1968 roku pośrodku rozległego, liczącego 30 000 m², pola lawowego. Nawiązuje on do pięciu dużych zagłębień (dawnych jaskiń lawowych, których stropy się zapadły), które stały się integralną częścią 2-poziomowego budynku o łącznej powierzchni 1800 m². Poszczególne pomieszczenia zostały połączone podziemnymi korytarzami i kłatkami schodowymi (częściowo naturalnymi, a częściowo wykutymi w lawie lub przebitymi). Całość dopełniają liczne tarasy i zieleń (razem 1200 m²) oraz parkingi (2900 m²), które również są obsadzone zielenią (głównie palmami i kaktusami) [*Official guide to the Centres of Art, Culture and Tourism of Lanzarote* 2008, 24].

wynosi kilkadziesiąt stopni Celsjusza. Islote de Hilario jest odwiedzane przez praktycznie wszystkich turystów przybywających do Parque Nacional de Timanfaya, gdyż tutaj zaczyna się i kończy droga nazywana Ruta de los Volcanes (14 km), która została zbudowana w 1968 roku pod nadzorem Césara Manrique i Jesús Soto Moralesa [Official guide to the Centres of Art, Culture and Tourism of Lanzarote 2008, s. 33]. Ponieważ ze względu na unikatowość środowiska przyrodniczego odwiedzający tę część Parque Nacional de Timanfaya turyści nie mogą poruszać się ani własnymi samochodami, ani pieszo, z parkingu (na którym odwiedzający zostawiają samochody) przed restauracją „El Diablo” odjeżdżają autokary, którymi zwiedza się najcenniejszą część Montañas de Fuego.

Mirador del Rio znajduje się w północnej części wyspy, na liczącej 475 m urwistej skarpie El Risco de Famara (gmina Haría) wznoszącej się nad cieśniną oddzielającą Lanzarote od niewielkiej wyspy La Graciosa. Chociaż w zaprojektowanym przez Césara Manrique obiekcie (zbudowanym w 1973 roku) mieści się restauracja, Mirador del Rio jest odwiedzany przede wszystkim jako punkt widokowy. Podziwianiu widoków służą nie tylko zewnętrzne tarasy, ale i panoramiczne okna, jakie są w restauracji. W 2012 roku Mirador del Rio odwiedziło 312 418 osób.

Przypominający ogród botaniczny Jardín de Cactus znajduje się w dawnym kamieniołomie na przedmieściach miejscowości Guatiza (gmina Teguise). Chociaż César Manrique interesował się tym miejscem już w latach 70., Jardín de Cactus został otwarty dopiero w 1990 roku. Poza kilkadziesiątoma tysiącami kaktusów (które zostały sprowadzone z różnych części świata, co sprawia iż trudno Jardín de Cactus uznać za atrakcję *stricto* przyrodniczą), w dawnym kamieniołomie znajdują się: restauracja, sklep, kasa oraz toalety. W 2012 roku Jardín de Cactus odwiedziło 255 778 osób.

Fotografia 2a. Wejście do Mirador del Rio

Źródło: fot. Anna Kowalczyk, (marzec 2009 r.)

Fotografia 2b Jardín de Cactus

Zródło: fot. Anna Kowalczyk, (marzec 2009 r.)

Tabela 4. Liczba odwiedzających obiekty przyrodnicze na Lanzarote administrowane przez Centros de Arte, Cultura y Turismo w latach 1982-2012

Rok	Jameos del Agua	Mirador del Rio	Cueva de los Verdes	Montañas de Fuego	Jardín de Cactus
1982	278 226	160 645	117 378	264 415	-
1983	Brak danych				-
1984	330 928	194 807	146 859	324 532	-
1985	343 228	204 564	161 212	340 362	-
1986	391 852	255 924	195 386	383 896	-
1987	445 872	275 105	238 920	484 983	-
1988	478 441	292 924	267 404	528 456	-
1989	449 806	215 621	257 317	512 714	-
1990	465 746	251 620	272 157	550 872	114 920
1991	562 858	322 379	339 639	678 108	139 837
1992	564 826	324 410	348 164	702 935	163 574
1993	642 573	378 759	392 108	779 723	207 329
1994	708 415	420 721	428 189	872 050	246 410
1995	705 704	440 067	439 914	872 050	274 759
1996	693 615	427 984	410 295	855 645	283 258
1997	704 645	421 715	414 915	863 276	271 386
1998	754 518	419 076	402 735	933 388	296 184
1999	748 158	407 376	374 925	930 611	287 914
2000	721 733	411 177	369 411	913 442	266 941
2001	720 433	393 798	351 339	914 439	264 404
2002	666 209	362 999	335 450	866 944	243 745
2003	706 372	383 650	347 862	902 634	239 708
2004	702 968	374 604	358 387	889 797	236 137
2005	685 082	365 808	360 421	888 366	244 829

Rok	Jameos del Agua	Mirador del Rio	Cueva de los Verdes	Montañas de Fuego	Jardín de Cactus
2006	691 029	362 506	370 127	894 220	247 001
2007	685 415	374 481	368 514	878 567	246 265
2008	684 563	369 939	392 270	892 217	262 933
2009	611 944	347 841	341 878	780 641	250 051
2010	615 839	340 795	349 300	882 534	263 971
2011	683 899	350 792	379 227	878 259	288 279
2012	612 745	312 418	334 326	788 075	255 778

Źródło: opracowano na podstawie Afluencia a los Centros de Arte, Cultura y Turismo de Lanzarote según centro. Evolución (1982-2012).

Rycina 5. Położenie atrakcji turystycznych na Lanzarote administrowanych przez Centros de Arte, Cultura y Turismo oraz Fundación César Manrique w 2013 roku

1. Montañas del Fuego
2. Casa-Museo del Campesino y Monumento a la Fecundidad
3. Castillo de San Jose/Museo Internacional de Arte Contemporaneo (MIAC)
4. Fundación Cesar Manrique
5. Jardín de Cactus
6. Jameos del Agua
7. Cueva de los Verdas
8. Mirador del Rio

— Ważniejsze szosy

— Pozostałe szosy

■ Ważniejsze miejscowości

0 10 km

Źródło: opracowanie własne

2.2.1. Jameos del Agua

Jak już wcześniej zasygnalizowano, zdaniem piszącego te słowa, spośród czołowych atrakcji turystycznych Lanzarote, jako przykład ilustrujący sytuację, w której zasoby przyrodnicze stają się walorami kulturowymi może najlepiej posłużyć jaskinia Jameos del Agua (północno-wschodnia część wyspy).

Położona w gminie Haría jaskinia Jameos del Agua jest częścią obszaru chronionego Sitio de Interés Científico de los Jameos i składa się m.in. z trzech jaskiń i zapadlisk w polu lawowym Malpaís de la Corona, u podnóża wygasłego wulkanu La Corona. Jaskinie te są fragmentem liczącej łącznie 7-8 km, najdłuższej na świecie, jaskini lawowej nazywanej Túnel de la Atlántida, której ostatni odcinek (1,6 km) znajduje się pod dnem Oceanu Atlantyckiego. Udostępniona do zwiedzania część Jameos del Agua leży w odległości około 100 m od linii brzegowej. W 2012 roku Jameos del Agua odwiedziło 612 745 osób, a więc tylko nieco mniej niż Montañas de Fuego.

Wyjątkowość Jameos del Agua polega na tym, iż część jaskini została przekształcona w 1977 roku (budowa, według sporządzonego w 1966 roku projektu autorstwa Césara Manrique, rozpoczęła się już w 1968 roku) w duże centrum kulturalno-rozrywkowe, z naturalną salą koncertową („Auditorio Los Jameos”, początkowo na 500, a potem na 600 osób¹¹), dwoma barami, ogrodem z palmami i kaktusami (ze sztuczną sadzawką pośrodku) oraz muzeum poświęconemu wulkanom i wulkanologii [*Official guide to the Centres of Art, Culture and Tourism of Lanzarote* 2008, ss. 64-69]. Należy także nadmienić, że chociaż Jameos del Agua jest drugą co do wielkości liczby odwiedzających atrakcją turystyczną na Lanzarote, to jednak posiada cenne i unikatowe walory przyrodnicze, gdyż żyje w niej krab-albinos *Munidopsis polymorpha* (ang. *blind albino cave crab*), który występuje tylko w niej (Wilkins i in. 1986) i z powodu swojej endemiczności znajduje się na światowej liście gatunków zagrożonych (IUCN Red List).

Fotografia 3. Jameos del Agua – fragment parkingu z symbolem jaskiń zaprojektowanym przez Césara Manrique. Na drugim planie Ocean Atlantycki.

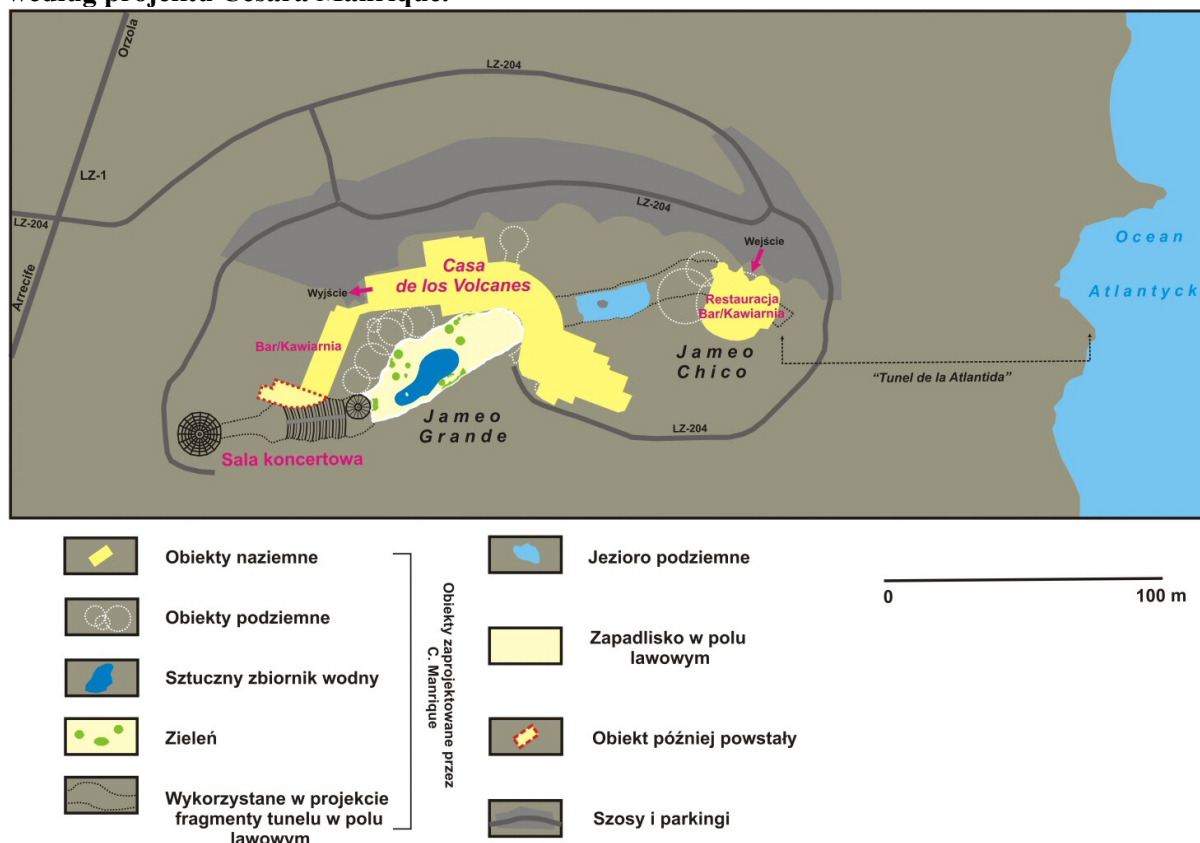

Źródło: fot. Anna Kowalczyk, (marzec 2009 r.)

¹¹ W latach 2001-2009 salę koncertową poddano znaczącej modernizacji <http://www.wochenblatt.es/1000009/1000005/0/19595/article.html> (25.02.2013).

Zgodnie z projektem Césara Manrique, jaskinia Jameos del Agua została podzielona na trzy zasadnicze części, które powstawały w kilku etapach od 1966 roku do 1987 roku. Najpierw zagospodarowano części podziemne nazywane „Jameo Chico” i „Jameo Grande” (1966 rok). Potem oddano do użytku część naziemną, którą nazwano „Casa de los Volcanes” (lata 1966-1967). W trzecim etapie ukończono adaptację części podziemnej nazywanej „Jameo de la Cazuela” (lata 1967-1977), a na końcu część naziemną, mieszczącą m.in. dużą restaurację (lata 1977-1987) [Zamora Cabrera 2008, s. 101].

Rycina 6. Zagospodarowanie turystyczne jaskiń Jameos del Agua (Lanzarote, Hiszpania) według projektu Césara Manrique.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań terenowych w latach 2009 i 2011 oraz *Official guide to the Centres of Art, Culture and Tourism of Lanzarote* [2008]

W części wschodniej, która dalej przechodzi (w schodzący poniżej dna morskiego) niedostępny fragment Túnel de la Atlántida, znajduje się wejście, kasy, restauracja (na 100-150 osob) oraz schody prowadzące do „Jameo Chico” („Mała Jaskinia”). Po zejściu wspomnianymi schodami na niższy poziom, turyści dochodzą do podziemnego jeziora, po którego zachodniej stronie zaczyna się „Jameo Grande” („Duża Jaskinia”). Wiodące z „Jameo Grande” do góry schody wyprowadzają turystów na otwartą przestrzeń (fragment Túnel de la Atlántida z zapadniętym stropem) – część druga – pośrodku której leży sztuczne jezioro. Jego najbliższe otoczenie jest utrzymane w nieskazitelnie białej tonacji, co pozostaje w silnym kontraście z ciemnobrunatnymi skałami, zielenią plam i kaktusów i błękitem wody. Bardziej na zachód – część trzecia – znajduje się ostatnia część Jameos del Agua – stopniowo zwężająca się podziemna sala nazywana „Jameo de la Cazuela”, w której odbywają się koncerty i przedstawienia teatralne.

Fotografia 4. Jameos del Agua - widok na sztuczne jezioro położone między „Jameo Grande” (wejście w głębi) oraz „Jameo de la Cazuela” (na prawo od zdjęcia). Na drugim planie fragment zabudowań składających się na „Casa de los Volcanes”, a za nim widok na Ocean Atlantycki.

Źródło: fot. Anna Kowalczyk, (marzec 2009 r.)

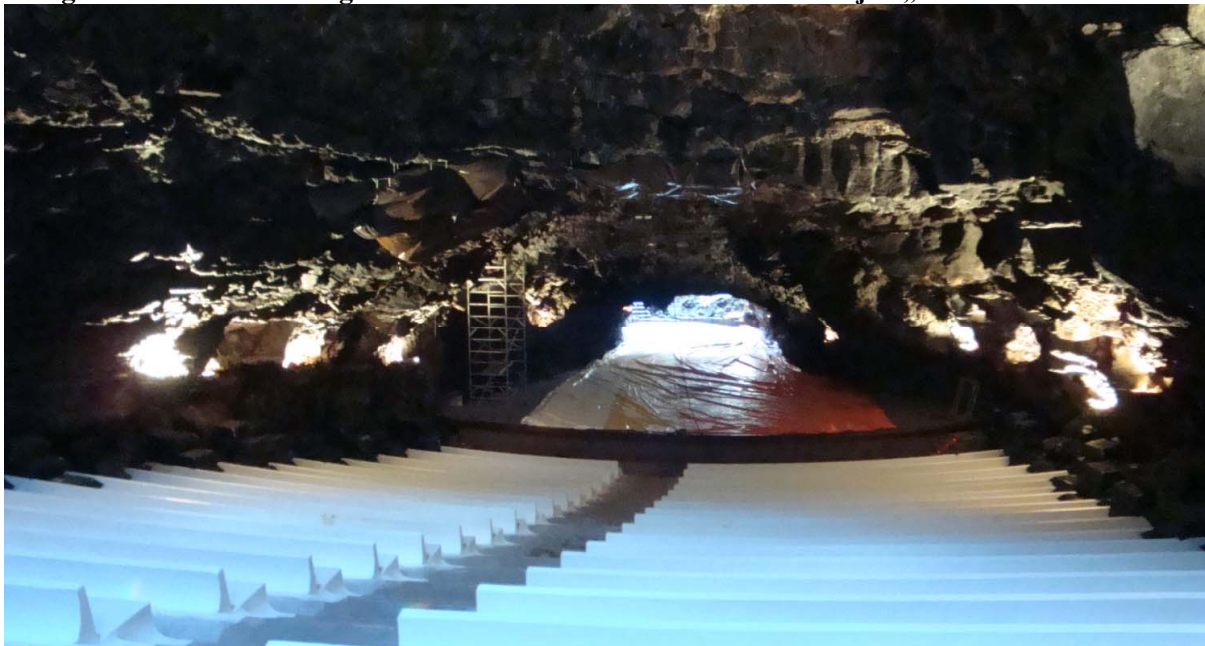
Fotografia 5. Jameos del Agua - widok na sztuczne jezioro położone między „Jameo Grande” (na prawo do zdjęcia) a „Jameo de la Cazuela” (na lewo od zdjęcia). Widoczne zabudowania składające się na „Casa de los Volcanes”, a za nimi widok na rejon wygasłego wulkanu La Corona.

Źródło: fot. Anna Kowalczyk, (marzec 2009 r.)

Fotografia 6. Jameos del Agua – część zabudowań „Casa de los Volcanes” widziana od strony parkingu.

Źródło: fot. Anna Kowalczyk, (marzec 2009 r.)

Fotografia 7. Jameos del Agua – widownia i scena w sali koncertowej w „Jameo de la Cazuela”.

Źródło: fot. Anna Kowalczyk, (marzec 2009 r.)

Z zapadniętej części dawnej jaskini (w której znajduje się sztuczne jezioro), prowadzą do góry schody, którymi wychodzi się do budynku stanowiącego górną część obiektu zaprojektowanego przez Césara Manrique. Jego zasadniczą część stanowi, otwarte w 1987 roku, muzeum poświęcone tektonice i wulkanizmowi (mieszczące się w „Casa de los Volcanes”¹²), którego część – zbudowana nad korytarzem łączącym „Jameo Chico” z „Jameo Grande” – przechodzi na południową stronę podziemnej części Jameos del Agua. Na zachód od „Casa de los Volcanes”, za wyjściem na parking, znajduje się duża restauracja.

Zdaniem piszącego te słowa, zarówno zespół budynków składających się na Jameos del Agua (jeden z nich – nad „Jameo de la Cazuela” – powstał niezależnie od projektu autorstwa Césara Manrique) są doskonale wkomponowane w powulkaniczny

¹² http://www.centrosturisticos.com/centros/CENTROS/published_es/DEFAULT/node_2037.html (25.02.2013).

krajobraz Malpaís de la Corona. Mimo że część naziemna obiektu jest utrzymana w barwie białej, współgra z ciemną barwą otaczających Jameos del Agua skał lawowych oraz zielenią nielicznych kaktusów i innych roślin występujących na Malpaís de la Corona. Również część podziemna, odpowiednio oświetlona, a w niektórych miejscach dodatkowo oświetlona przez docierające z zewnątrz światło słoneczne, została interesująco zaprojektowana.

Na zakończenie należy poświęcić kilka zdań części naziemnej obiektu nazwanej Casa de los Volcanes. Poza informacjami dotyczącymi przeszłości geologicznej Lanzarote, odwiedzający ją turyści mogą poszerzyć swoją wiedzę na temat budowy Ziemi i jej historii, ze szczególnym uwzględnieniem procesów wulkanicznych. W salach ekspozycyjnych Casa de los Volcanes, poza licznymi schematami, zdjęciami i eksponatami (fragmentami skał), są również makiety oraz stanowiska komputerowe, które pozwalają na interaktywne zgłębianie przez odwiedzających problematyki związanej z wulkanami i wulkanizmem.

2.2.2. Cueva de los Verdes

Drugim obiektem często odwiedzanym przez przebywających na Lanzarote turystów zainteresowanych nie tylko geoturystyką i historią geologiczną wyspy, ale również kulturą, jest jaskinia Cueva de los Verdes. Położona nieco bardziej w głębi lądu i również stanowiąca część jaskini lawowej nazywanej Túnel de la Atlántida, została udostępniona do zwiedzania już w lutym 1964 roku. Pomysłodawcą jej udostępnienia i projektantem był wspomniany wcześniej Jesús Soto Moralesa. Podobnie jak i Jameos del Agua, jaskinia Cueva de los Verdes jest częścią Centros de Arte, Cultura y Turismo. Również w niej znajduje się naturalna sala koncertowa, której widownia składa się z 15 do 20 (w zależności od potrzeb) rzędów z miejscami do siedzenia i może pomieścić od 390 do 520 widzów (każdy rząd na 26 miejsc).¹³ Chociaż Cueva de los Verdes nie jest tak często odwiedzana przez turystów, jak Jameos del Agua, to jednak w ostatnich latach liczba ją odwiedzających wynosiła około 350 000 (334 326 osób w 2012 roku).

Fotografia 8. Cueva de los Verdes – wejście do jaskini

Źródło: fot. Anna Kowalczyk, (marzec 2009 r.)

¹³http://www.centrosturisticos.com/centros/CENTROS/published_en/DEFAULT/node_2036_2201.html (25.02.2013).

Podsumowanie

Chociaż często przyjmuje się, że pojęcia „przyroda” (rozumiana jako „natura”) i „kultura” pozostają wobec siebie w opozycji, dla niektórych badaczy – traktujących świat holistycznie – nie jest to takie oczywiste.

Kierując się założeniami wynikającymi z fenomenologii można uznać, że turystyczne zasoby przyrodnicze – traktowane jako obiektywnie istniejące (*existentia*) – po uznaniu je za walory (pojmowane jako *essentia*), w trakcie procesu percepcji mogą stać się atrakcjami kulturowymi.

Przykłady z należącej do Wysp Kanaryjskich wyspy Lanzarote dowodzą słuszności przedstawionej wyżej tezy. Dzięki twórczości Césara Manrique i bliskich mu twórców, którzy w taki sposób potrafili wkomponować zaprojektowane przez siebie obiekty architektoniczne w powulkaniczny krajobraz Lanzarote, opozycja „przyroda”–„kultura” została zastąpiona koniunkcją „przyroda” i „kultura”.

Bibliografia

- Acosta Rodriguez J.-E., 2007, *Los impactos territoriales del turismo en la isla de Lanzarote*, Departamento de Geografía, Universidad de Las Palmas de Gran Canaria, Las Palmas, Diciembre 2007, maszynopis pracy doktorskiej.
- Afluencia a los Centros de Arte, Cultura y Turismo de Lanzarote según centro. Evolución (1982-2012), <http://www.datosdelanzarote.com/itemDetalles.asp?idFamilia=26&idItem=3242> (05.02.2013).
- Afluencia a los Centros de Arte, Cultura y Turismo de Lanzarote. Afluencia según mes (2012). Comparación con 2011, <http://www.datosdelanzarote.com/itemDetalles.asp?idFamilia=26&idItem=5160> (05.02.2013).
- Anuario estadístico de Lanzarote 2010, Centro de Datos, Cabildo de Lanzarote, Arrecife, 2011.
- Balance de las recursos contra Licencias Urbanísticas interpuestos por el Cabildo de Lanzarote (2000-2008). La defensa „activa” del Modelo de Desarrollo Turístico establecido en el PIOT, Cabildo de Lanzarote, Consejo Reserva Biosfere – Sesión del 11-6-2008, Arrecife.
- Betancort García B., Fernández Manchado H., 2002, *Determinantes de la competitividad de un destino turístico : los casos de Puerto del Carmen, Costa Teguise y Playa Blanca*, Departamento de Economía y Dirección de Empresas, Universidad de Las Palmas de Gran Canaria, Las Palmas, Julio 2002, maszynopis pracy dyplomowej.
- Chmurzyński J. A., 1990, *Natura-kultura: opozycja czy koniunkcja?*, *Kosmos*, 39, 1, ss. 77-96.
- Gil Páez E., 2004, *Evolución del suela con destino turístico, Plan Insular y su Revisión*, Cabildo de Lanzarote, Arrecife, <http://www.cabildodelanzarote.com/Uploads/doc/20070308154727845.pdf>, 10.09.2012)
- Inskip E., Kallenberger M., 1992, *An integrated approach to resort development. Six case studies*, World Tourism Organization, Madrid.
- Jędrzyński T., 2008. *Turystyka kulturowa*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Kowalczyk A., 2000, *Geografia turystyki*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Kowalczyk A., 2008, *Współczesna turystyka kulturowa – między tradycją a nowoczesnością*, [w:] Kowalczyk A. (red.), *Turystyka kulturowa. Spojrzenie geograficzne*, seria „Geografia Turystyki”, 1, Uniwersytet Warszawski, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Warszawa, ss. 8-57.
- Kowalczyk A., 2010a, *Wprowadzenie*, [w:] Kowalczyk A. (red.), *Turystyka zrównoważona*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, ss. 9-19.
- Kowalczyk A., 2010b, *Turystyka geologiczna (geoturystyka)*, [w:] Kowalczyk A. (red.), *Turystyka zrównoważona*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, ss. 96-126.
- Kowalczyk A., 2012, *Zasoby kulturowe i walory kulturowe – próba ustalenia znaczenia tych pojęć*, [w:] Włodarczyk B., Krakowiak B. (red.), *Kultura i turystyka – wspólne korzenie*, Regionalna Organizacja Turystyczna Województwa Łódzkiego, Łódź, ss. 17-33.
- Kurek W., Mika M., 2007, *Turystyka jako przedmiot badań naukowych*, [w:] Kurek W. (red.), *Turystyka*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, ss. 11-49.

- Merleau-Ponty M., 2001, *Fenomenologia percepcji*, Fundacja Aletheia, Warszawa, tłum. M. Kowalska i J. Migasiński.
- Official guide to the Centres of Art, Culture and Tourism of Lanzarote*, 2008, Centros de Arte, Cultura y Turismo, Cabildo de Lanzarote, Arrecife.
- Palewski B., 2012, *Dzieło Césara Manrique*, <http://www.architekturakrajobrazu.info/przestrzemijska/141/3266-dzieo-cesara-manrique> (05.02.2013).
- Wilkins H., Parzefall J., Iliffe T. M., 1986, *Origin and age of the marine stygofauna of Lanzarote, Canary Islands*, „Mitteilungen aus dem Hamburgischen Zoologischen Museum und Institut”, Band 83, 1986 (November), 223-230
- Zamora Cabrera A., 2008, *La artelización de Lanzarote*, Tesina del Master de Arquitectura del Paisaje, Universitat Politecnica de Catalunya, Barcelona, maszynopis pracy magisterskiej.

Natural resources as cultural attractions: an examples from Lanzarote Island (Spain)

Key words: natural resources, cultural attractions, phenomenology, Lanzarote, César Manrique

Abstract: In the holistic perspective, nature and culture are in continuum. This continuum is close to phenomenological approach, as well as sustainable tourism concept. One of the best examples of regions which from decades has developed according to the principles of sustainable development, is Lanzarote, Canary Islands (Spain). Among people who struggled against the mass-tourism model on the island was César Manrique. In 1966, after his return from the USA, César Manrique organised a group of intellectuals, who started fighting for protection and conservation of the unique volcanic landscape of the island. From the mid-1960s until his death (in 1992) César Manrique, as an architect, prepared several projects which are now top tourist attractions on Lanzarote. One of his projects is a complex of volcanic-origin caves, Jameos del Agua. In Jameos del Agua, as well as in other projects (viewpoint Mirador del Rio, restaurant „El Diablo” in Montañas de Fuego, Jardín de Cactus at Guatiza etc.), César Manrique – who was the founder of an original aesthetic ideology dominated by art-nature/nature-art philosophy – put his plans into practice. So, now Jameos del Agua is not only one of the top tourist spots on Lanzarote, but it is a very good example of the nature-culture continuum in contemporary architecture and tourist planning.